

УДК 81'373.7

РОЛЬ ТА ВЛАСТИВОСТІ ПАРТОНІМІВ У ФРАЗЕОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гребенюк А. В.

Стаття присвячена визначенню ролі та властивостей партонімів у фразеотворенні української мови. Особливу увагу звернено на ознаки залежності партонімів від зоосемічних компонентів та відносної семантичної самостійності, які і визначають їх властивості, ролі партонімів у формуванні додаткових значеннєвих забарвлень зоофразеологізмів.

Ключові слова: партонім, фразеотворення, семантична залежність, семантична самостійність, складова фразеологізму.

Статья посвящена определению роли и свойств партонимов во фразеобразовании украинского языка. Особое внимание обращено на признаки зависимости партонимов от зоосемических компонентов и относительной семантической самостоятельности в формировании дополнительных окрасок значений зоофразеологизмов.

Ключевые слова: партоним, фразеобразование, семантическая зависимость, семантическая самостоятельность, составляющая фразеологизма.

The article deals with the definition of the role and qualities of partonimes in phraseocreation of Ukrainian language. Special attention put on features of partonimes dependence on zoosemic components and relative semantic independence in forming additional value dyeing of zoophraseological units.

Key words: partonime, phraseocreation, semantic dependence, semantic independence, phraseological unit component.

Основною особливістю та відмінністю зоофразеологізму (ЗФ) від інших фразеологічних одиниць української мови є наявність у його складі фаунонімів (зоонімів) або їх образно-генетичних елементів. Зоосемічні компоненти (ЗК) фактично формують зоофразеологізми, які завдяки їм характеризуються унікальними властивостями.

За допомогою фразеологічних одиниць з аніمالістичним компонентом відбувається перенесення стереотипів фауни на поведінку чи стани людини, якісно-кількісну характеристику предмета, явища тощо; закріплення конкретних характеристик за представниками тваринного світу; можливість вираження через ЗФ із ЗК різних значень (поведінки, стану людини, якісно-кількісної характеристики).

Процес вивчення українських зоофразеологізмів та їх складових бере свій початок із XVIII ст. Його можна простежити за основними лексико- і фразеографічними працями та фольклорними збірниками, насамперед такими, як "Приповісті посполиті" Климентія Зіновієва (рукопис між 1700–1709 рр.) [4], "Словник української мови" П. Білецького-Носенка (рукопис 30–40-х рр. XIX ст.) [1], "Українські приказки, прислів'я і таке інше" М. Номиса (1864) [7], "Словарь української мови" Б. Грінченка (1907–1909) [3], "Галицько-руські народні приповідки" І. Франка (1901–1910) [2], "Фразеологічний словник української мови" Г. Удовиченка (1984) [12], "Фразеологічний словник української мови" (1993) [13], "Фразеологічний словник української мови" В. Ужченка та Д. Ужченка (1998) [11], за діалектними словниками або їх фрагментами.

Результати аналізу праць зазначених науковців засвідчують найрізноманітніші еволюційні процеси: зміну семантики, структурні нарощення, варіантність, входження в ширші фразеологічні об'єднання, вихід з активного вжитку зоосемічних компонентів.

За спостереженнями О.Селіванової [9], тваринний світ може бути представленим у фразеологічному фонді мови не тільки зоонімами (власними назвами тварин), а й іншими ознаками суперконцепту "тварина", зокрема, – партонімами різних представників фауни, що репрезентують певні сценарні структури етносвідомості.

Зазначений науковець під партонімами (з англ. мови *part* – частина) розуміє назви частин тіла тварини.

Водночас у наявних наукових працях не повною мірою досліджено роль у фразеотворенні та властивості партонімів, залежні від фаунонімів та самостійні партоніми.

Зважаючи на викладене, постає завдання дослідити партоніми, які також виступають частинами зоофразеологізмів на рівні з анімалістичними концептами, визначити їх властивості та роль у фразеотворенні української мови.

Так, сценарії поведінки тварин, що містять партонім *крила*, аналогічні з наявністю або втратою впевненості, енергії, сили людиною (*виросли крила* – хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення. *Тремтячими руками він почав відмикати замок, відчуваючи, що його істота перероджується, що в нього ростуть крила* (Олесь Досвітній) [10, с. 313]. *Розправити крила* – повною мірою виявляти свої сили, здібності. *Після себе залишили добро. Добро і дітей... Старший з них розправляє крила...* (М. Зарудний) [10, с. 613]. *Опустити крила* – втратити впевненість в собі, примиритись з чимось, зневіритись у своїх силах. *А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш* (Ю. Збанацький) [10, с. 468]).

У складі зоофразеологізму, у поєднанні з фаунонімом, який представляє представника фауни, наділеного певними фізичними властивостями, партонім *крила* переносить відповідне значення. Зокрема, зважаючи на те, що муха не наділена фізичною силою, фразеологізм *І муха крилом уб'є* означає, що когось легко здолати, хтось фізично слабкий, безсилий, а ЗФ *Як муха крилом зачепила* – ударити, стукнути ледве відчутно, злегенька; вираження слабкості нападника.

Така ж стереотипізація властивостей фауни присутня при використанні партоніма *мозок* та зоосемічного компонента *курка* (коли зоофразеологізм *курачий мозок* вказує на когось нерозумного, нетямущого), *ніжка* та *курка* (*на курячій ніжці* – хатка, хатина маленька, вбога, стара).

Ураховуючи дбайливе ставлення тварин до свого потомства, за допомогою партоніма *яйця* носіями української мови виражається така риса, як дбайливість, старанність. Так, зоофразеологізм *як квочка на яйцях* означає невідступно, старанно, дбайливо, а *носитися як курка з яйцем* – виявляти надмірну турботу про щось, приділяти надто багато уваги чомусь (переважно незначному).

При фразеотворенні спостерігаємо перенесення символізму анімалістичного концепта на партоніми. Зокрема, агнець, вівця профілюють рису смиренності, а тому партонім *овеча шкура* асоціюється із зовнішньою ознакою цієї риси. Проте у поєднанні із зоонімами, які належать тваринам, що не можуть бути спокійними, смиренними, – хибною зовнішністю, що не відповідає внутрішній суті (*надягати, надягати овечу шкуру* – лицемірно приховувати під виглядом доброзичливості свої підступні наміри, дії; *вовк в овечій шкурі* – лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри).

У той же час, будучи самостійним, партонім *шкура* позначає негідну людину (*Ну він і шкура! Коли ж з'явиться між вами яка шкура – з димом усе його кодро пустить, як пустили ми вашого старосту, – показав Дмитро на стовп вогню, що підводився на світанні* (М. Стельмах) [10, с. 777]).

Такий же процес перенесення та явище залежності партоніма від зооніма наявне у їх поєднанні *ведмежа шкура*, де виділяється символізм зоосемічного компонента *ведмідь* у значенні сила, міцність, дужість (*ділити шкуру невбитого ведмедя* – планувати, заздалегідь розподіляючи те, чого ще немає; розпоряджатися чимсь ще не досягнутим. *От уже невгамовна людська натура, – навкруги колючий дріт..., кулемети..., а вони спорять між собою й ділять шкуру невбитого ведмедя* (Ю. Яновський) [10, с. 203]).

Характеризує особливості тварини також партонім *пух*, який використовують для опису і людського характеру (*не з заячого пуху* – небоязкий, хоробрий, сміливий).

Те саме явище спостерігаємо і з партонімом *око*. Так, асоціюючись із безсромністю, зоонім *собака, пес*, наділяє цією ж символічністю і зазначений партонім (*очей у Сірка (Рябка, вовка) позичати, позичити* – втратити почуття сорому, гідності). Вовк в уяві людини постає жадібним, хтивим, а тому *вовчим оком* означає

дивитися, слідкувати жадібно, хтиво. Мешкаючи у водоймах, існування у яких можливе лише за певної екологічної ситуації, зоосемічний компонент *риба* профілює значення чистоти, у зв'язку з чим зоофразеологізм як *риб'яче око* передає значення "чистий, вимитий; чистий – уживається для підсилення зазначеного слова, дуже надзвичайно".

Партонім *хутро* характеризується відносною семантичною самостійністю, оскільки символізує виключно заможність, багатство, тепло. Проте у поєднанні з анімалістичними концептами з власним символізмом змінює семантичне забарвлення відповідно до значення зооніма. Так, представники фауни, що населяють гідросферу, асоціюють холод і хутра, як правило, не мають, а тому використовуються при описанні відчуттів холодного тіла (*холодний як жаба, холодний як риба*). У фразеологічній пов'язаності з партонімом *хутро* їх зоосемічні компоненти заперечують його символізм (*на риб'ячому хутрі* – який погано гріє (про верхній одяг). *Хоч обстібайтеся, товаришу, – сказав щиро Цигуля Григорові, – бо надворі бере. А в вас, бачу, пальтечко на риб'ячому хутрі* (А. Головка) [10, с. 754]). Це ж відбувається з партонімом *вовна* (*як у карася вовни* – зовсім немає. *В цех прибуло поповнення із заводського училища, а досвіду у новеньких, як у карася вовни* [10, с. 119]).

Правило залежності партонімічних ознак можна вважати загальним, оскільки їх заперечення здійснюється й іншими ЗК. Зважаючи на те, що комар є малим за розміром, партонім *ніс* у поєднанні з ним теж наділений цією ознакою (*на комариний ніс* – дуже мало, незначною мірою. *Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс* (Василь Шевчук) [10, с. 437]). Те ж відбувається з партонімом *сало* (*на комариному салі – пісний, немащений. Яка тепер соломаха? Ти її в пельку, а вона назад. На комариному салі* (С. Добровольський) [10, с. 628]).

Це ж явище наявне і у фразеологічній одиниці *І комар носа не підточить* (у значенні – не буде до чого причепитися, прискіпатися. *Я з своїм активом зроблю все так, що комар носа не підточить* (В. Речмедін) [10, с. 306]), де партонім *ніс* з ознакою належності "комариний" означає особливу критичність, гостроту, прискіпливість.

Семантично залежним виступає партонім *коліно* у зоофразеологізмі *Старій жабі (горобцеві, горобцю) по коліно* (у значенні – неглибоко, зовсім мало. *В Семигорах нема де і втопитися, бо в ставках старій жабі по коліно, – сказав Карпо* (І. Нечуй-Левицький) [10, с. 305]), на якого перенесена ознака величини анімалістичного концепту (жаба – мала, невелика).

Такий представник виду собачих, як вовк, завжди був серйозним суперником для людини у виживанні у природному середовищі, а тому здолати його означало бути сильним та вмілим. У поєднанні цього ЗК з партонімом *вухо* український народ виражає надзвичайну силу та вмілість людини (*впіймати вовка за вухо* – виявити сміливість, кмітливість, спритність; уміти використати що-небудь з користю для себе. *Коли ж хлопець вискочив з класу, начальник режиму сказав, аж ніби зрадівши: – От бачите, який він... Наче окропом налитий... Цей не пропаде, цей зуміє впіймати вовка за вухо!* (О. Гончар) [10, с. 128]). З погляду фразеології, у цьому випадку спостерігаємо семантичну залежність вказаного партоніма від зооніма, при розриві з яким втрачається смислове навантаження зоофразеологізму.

Спостерігаючи за представниками фауни, носії української мови фіксували їх поведінкові ознаки та започаткували їх використання при описі людських рис, паралелізацію цих ознак у разі їх збігу у світі тваринному та світі людини (*як курка лапою* – недбало, неохайно, неакуратно писати. *Оце я так пишу – дивіться? Гарно? Як курка лапою* (Ю. Яновський) [10, с. 320]).

У той же час результати аналізу вживання ЗФ свідчать, що партоніми можуть і зберігати семантичну самостійність. Так, таку самостійність мають партоніми *пір'я*, який у першу чергу є виразником приналежності до певної групи (*не нашого пера (пір'я) птах (пташка)* – людина іншого кола, іншої суспільної групи. *У дверях будинку показала господаря. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала* (П. Куліш) [10, с. 582]. *Птиця одного роду, а не однакоє пір'я* [6, с. 89]), *ріг, роги*, що символізують силу, дужість (*зігнути в баранячий ріг* – примусити бути сумирним, слухняним, покірним. *А що може вдіяти Нехльода, коли ми всі згуртуємось? – Доки згуртуємось, то він тебе*

в баранячий ріг зігне (А. Шиян) [10, с. 264]. *Взяти бика за роги* – починати діяти з головного, енергійно, рішуче. *Може волів роги скрутити* – дужий, сильний).

Із силою, дужістю, а також життям асоціюється партонім *шия*. У поєднанні із зоонімом, який представляє фізично сильну тварину, позначає таку саму за фізичною характеристикою людину (*має волячу шию* – дуже сильний, міцний; *волів шию скрутить* – надзвичайно сильний, дужий).

Будучи підрядним у зоофразеологізмі *На комариному салі*, партонім *сало* зберігає свою самостійність у ЗФ *Як бобер у салі* (у значенні – дуже добре, заможно, безтурботно). У цьому випадку цей партонім означає заможність, багатство.

Досліджуючи фразеовживання в українській мові, ми встановили, що найбільшу схильність до фразеотворення має партонім *хвіст*. На прикладі його використання у різних ЗФ спостерігаємо притаманність йому як відносної самостійності, так і злитості із ЗК у різних ситуаціях фразеовживання.

Так, семантично залежним цей партонім є у фразеологізмах “*Хвіст собачий*” (у значенні – той, хто нічого не важить у суспільстві. *Мені ще старші радили: “Молоко на губах витри”, – але я намагався пропускати те повз вуха. Що з того, що тільки шістнадцять? Адже я не хвіст собачий – я хазяїн* (Ю. Збанацький) [10, с. 744]); *Сорочин хвіст* (у значенні – язиката жінка); *Сорочин хвіст причеплено* (у значенні – хто-небудь любить пліткувати, передавати будь-які чутки); *Як сорока на хвості (рознести)* (у значенні – хто-небудь дуже швидко поширює якісь чутки (переважно ті, які хтось хоче приховати); *Як сорока на хвості розносить, рознесла* (у значенні – дуже швидко поширюються якісь чутки); *Сорока на хвості принесла* (у значенні – кому-небудь стало відомо про щось (вживається при небажанні повідомляти джерело інформації)); *Заячий хвіст* (у значенні – дуже мало. *Охота є. Хоч одбавляй, та часу не те що обмаль, а з заячий хвіст* (М. Рудь) [10, с. 744]); *Як з собачого (телячого) хвоста сито* (у значенні – зовсім поганий, ніякий. *Так, – грубо перебив його Філіпчук. – Ви, Перожек, прекрасний робітник, але оратор і організатор з вас, прошу я вас, як з телячого хвоста сито* (Ірина Вільде) [10, с. 648]).

У той же час не втрачаючи своєї семантичної самостійності, партонім *хвіст* виражає непотрібність чогось, зайвість (*як собаці другий хвіст* – потрібний, треба – уживається для повного заперечення змісту зазначених слів; зовсім не потрібен, не треба; *приший кобилі хвіст* – зайвий, непотрібний), відсталість, неprestижність (*волам хвоста крутити* – виконувати примітивну, часто брудну, неprestижну роботу). Цей партонім уживається при вираженні чогось негативного, поганого за якістю, результатом дії (*собаці під хвіст* – даремно, марно, без позитивних наслідків. *Усе, про що ми говорили, пішло кобилі під хвіст. Треба іншу думу думати* (М. Стельмах) [10, с. 744]). *Хоч на хвіст собаці лий* – дуже несмачний (про рідкі страви та напої).

Таким чином, поряд із зоосемічними компонентами у фразеотворенні беруть участь також партоніми, які є здебільшого залежними від ЗК частинами ЗФ, але можуть зберігати свою відносну семантичну самостійність, що і визначає їх властивості.

Іноді не втрачаючи самостійності, вони виступають у таких значеннях: *крила* – наявність або втрата впевненості, енергії, сили людиною; *шукура* – негідна людина; *хутро, вовна* – заможність, багатство, тепло; *пір'я* – приналежність до певної групи; *ріг, роги* – сила, дужість; *шия* – сила, дужість, життя; *сало* – заможність, багатство; *хвіст* – непотрібність чогось, зайвість, відсталість, неprestижність, щось негативне, погане за якістю, результатом дії. Утім, при тісній пов'язаності з аніمالістичним концептом ці партоніми сутнісно поглинаються його семантикою.

Самостійно у зоофразеологізмах не вживаються партоніми *мозок, ніжка, яйця, пух, око, ніс, коліно, вуха, лапа*.

Роль партонімів у фразеотворенні полягає у наданні ними зоофразеологізмам додаткових значеннєвих забарвлень, без яких ЗФ втратили б свою семантику.

Виходячи з викладеного, завдяки стереотипізації не лише зоосемічних компонентів, а й партонімів відбувається процес фразеотворення, що свідчить про особливу їх роль у цьому як складових фразеологізмів.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; підг. до вип. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966.
2. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – 2-ге вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К., 1958–1959 (перевиданий).
Т. 1–4. – 1958–1959.
4. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповідкі посполиті / Климентій Зіновійв ; підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1971. – 392 с.
5. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994.
6. Народ скаже, як завяже. Українські народні прислів'я та приказки / уклад. : Л. Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 224 с.
7. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.
8. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / А. А. Потебня. – 5-е изд. – М. : URSS, КРАСАНД, 2012. – 168 с. – (Лингвистическое наследие XIX века).
9. Селіванова О. А. Когнитивная ономазиология / О. А. Селіванова. – К., 2000. – С. 155.
10. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
11. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
12. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.
Т. 2 : Н–Я. – 1984. – 384 с.
13. Фразеологічний словник української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.